

Микола Котляр

МОБІЛЬНІСТЬ КНЯЖОГО ДВОРУ В ПІВДЕННІЙ РУСІ

Двір государя був серцем середньовічної держави, і Русь не була винятком. Виникнення і розвиток давньоруської державності дали поштовх до складання спершу примітивного апарату управління. З часом, приблизно на середину XII ст., з купки княжих дружинників і бояр помалу утворюється двір як структура державного управління. Довгий час двір не був достатньо структурованим, а посадовці не мали строго встановлених посад і чітко окреслених функцій. Це повною мірою стосується Галицького князівства, що оформилося порівняно пізно: у середині – на початку другої половини XII ст.

Історики західноєвропейського середньовіччя вже багато років пишуть про те, що государів двір далеко не завжди знаходився на одному місці. Це особливо було характерним для держав, які перебували в процесі формування. Так сталося зовсім не тому, що монарх здійснював заздалегідь заплановані й розраховані на роки поїздки по країні. Адже у своїй слабо інтегрованій і культурно роз'єднаній державі, що звичайно не мала дієвого апарату управління, йому доводилося перебувати там і тоді, де і коли його владі щось загрожувало. Медієвісти сходяться на тому, що государю, якби він сидів на одному місці, було б просто сутужно прогледувати свій двір, військову дружину, сановників і посадовців, друзів і безліч інших людей, які постійно перебували поряд із ним. Нарешті, подорожі задовольняли потреби монархів у розвагах і відвідуванні монастирів і церков, розкиданих по всій країні. Мобільність двору государя була притаманною чи не всім середньовічним країнам Європи. Те, що королі раннього і навіть розвинутого середньовіччя жили і правили в дорозі, добре відомо із джерел¹. Отож, двір монарха часто бував мандрівним.

Мандрівні княжі двори існували й на Русі. Будучи структурою, тісно пов'язаною з князем і ним же створеною, двір переміщувався разом із

князем у випадку його переходу на інший стіл чи під час втечі з міста під тиском обставин. Це особливо було характерним для Новгороду Великого у XII – XIII ст. Коли князь добровільно залишав місто або його виганяло віче, він від’їздив разом із своїм двором, і так само разом із двором повертався на стіл.

Типовими прикладами таких дворів, що кочували разом із государем, можуть служити управлінські органи засновника Галицького князівства Володимирка (Володимира) Володаревича (1141–1152) і Данила Романовича волинського і галицького (1219–1264). Причиною мобільності того й іншого двору була слабкість державної влади і аморфність командної структури, – отже, похідна від цього суперечливість і розтягненість у часі складання Галицького князівства Володимирка Володаревича і Галицько-Волинського – Романа Мстиславича та його синів Данила і Василька.

І Волинська і, особливо, Галицька землі сформувалися досить пізно як для Південної Русі. У період існування відносно об’єднаної та централізованої Давньоруської монархії (кінець X – перша третина XII ст.) обидві території перебували на периферії політичного життя країни. Волинь у часи свого генезису (середина – друга половина XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен великих князів київських, яким вона остаточно зробилась у часи удільної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислав Великого – його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж до Галицької землі, то політичне життя започаткувалося тут лише наприкінці XI ст., коли на її майбутній державній території утворилися Перемишльське, Тербовльське і Звенигородське князівства.

Пізнє в історичному сенсі й не достатньо цілеспрямоване владою складання Галицької землі зародилося десь у другій половині XI ст. «Горная страна Перемышльская» відома в літописі з 80-х років цього століття. Вона виявилася найдавнішим політико-територіальним утворенням на обширі майбутньої Галицько-Волинської Русі. Повість временних літ відзначає, що у 1086 р. у Перемишлі існував княжий стіл, на якому сидів старший серед Ростиславичів Рюрик. Того року якийсь Нерядець, що підступно убив Ярополка Ізяславича, «бѣжа ... Перемышлю к Рюрикови»². Як відомо з літопису, Рюрик знаходився в опозиції до Києва, тому, мабуть, сховав у себе вбивцю сина недавнього київського государя Ізяслава Ярославича.

Коли ж 1092 року Рюрик помер, його князівське місце перейшло до наступного за віком брата Володаря. У рішенні Любецького з’їзду князів 1097 року відзначено: «Каждо да держить отчину свою... А

имъ же роздаяль Всеволод [Ярославич] городы: Давиду [Ігоревичу] Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови»³. У Любечі руські князі визнали Перемышль і Теревовль спадковим володінням Ростиславичів. Можна погодитись із думкою, що Ярослав Мудрий наприкінці життя міг віддати своєму старшому онукові Ростиславу західні волості Південної Русі – пізнішу Галицьку землю. Протягом 80-х–90-х років XI ст. Ростиславичі в них і утвердились. У рішенні з'їзду в Любечі таким чином відзначено існування лише двох князівств у південно-західному регіоні Русі: Перемишльського і Теревовльського. Тим часом, у ті роки там було ще одне князівство – Звенигородське, та про нього ми дізнаємось із пізніших свідчень джерел. У ньому правив середній брат Ростиславич – Володар (Володимир).

Найдавнішим серед названих у літописі західноруських міст був Перемышль. За археологічними джерелами, він виник у середині – другій половині X ст.⁴ На підставі першої згадки про нього в Повісті временних літ⁵ історики припускають, що вже тоді він був центром осібної волості⁶. Для теми моєї оповіді Перемышль уявляється особливо важливим містом тому, що навколо нього у XII ст. почалося складання території майбутнього Галицького князівства.

Першу роль Перемишля у тому новому державному об'єднанні визнавали й у XII ст. – його продовжували за традицією вважати головним столом князівства, при тому, що його стольним градом був усе ж таки Галич. Скориставшись із цього громадського переконання, Ярослав Володимирович галицький перед кончиною восени 1187 р. віддав стіл у Галичі позашлюбному синові Олегу, формально не порушивши традиції: адже Перемышль одержав старший син, нелюбий батькові Володимир⁷. Однак галицькі бояри скинули Олега зі стола й посадили Володимира, даремно (як швидко з'ясувалось) сподіваючися на його послух.

Дослідники неодноразово підкреслювали вигідне географічне розташування Перемишля, біля якого проходив давній торговельний шлях із германського міста Регенсбурга через Прагу та Київ на Русь⁸. Однак іншим було його соціально-політичне становище: в процесі складання Галицького князівства місто опинилося на південно-західних окраїнах території його формування, через що Ростиславичі віддали перевагу новому міському центрові Галичу.

При всій бідності звісток про західноруський регіон XI – першої половини XII ст. літописи все ж таки в загальних рисах відбили складні й суперечливі процеси складання тамтешніх земельних утворень. Основну увагу Повість временних літ приділила Перемишлю. Теревовль досі залишається майже недослідженим. Не знайдено навіть решток

його дитинця. Є певні підстави припустити, що перші фортифікації Теробовля збудовані на Замковій горі (де виявлено шари давньоруського часу) і майже повністю знесені при будівництві пізнішої середньовічної фортеці⁹. Літопис дає підстави думати, що княжий стіл у Теробовлі не мав самостійного значення, він міг знаходитися в спільному управлінні братів Ростиславичів. Спочатку він підкорявся Перемишлю, а потім, коли виник Галич, – стольному граду новоутвореного князівства.

На другорядне становище Теробовля у володіннях Ростиславичів вказують слова Володимира Мономаха і Святополка Ізяславича (котрі тоді купно правили на Русі), звернені до Володаря Ростиславича після Витичівського князівського «снema» 1100 р.: «Поими брата свого Василка к собѣ, и буди вама едина власть [волость] Перемишль». Ці безжальні слова (адже нещасного Василька дуумвіри зважилися позбавити ще й Теробовльського князівства) були їхньою своєрідною і аморальною реакцією на осліплення Василька Давидом Ігоровичем при їхньому ж потуранні. Замість того, аби покарати Давида, котрий намагався забрати князівство у Василька, Мономах із Святополком пішли за ним. Та «не послуша сего Володар, ни Василко»¹⁰.

Після кончини Василька Ростиславича (1124 р.) Теробовль занепадає, йому не знайшлося місця на політичній карті Галицького князівства доби роздробленості. Не було перспектив у нього і як в економічного осередку. Зате в надрах давніх волостей Перемишльської і Теробовльської визріли і склалися нові земельні структури, відбиттям чого стало ніби раптове висування на перший план історичної сцени нових міст: Звенигорода і трохи пізніше Галича. Майбутнє Галицьке князівство сформувалось унаслідок об'єднання трьох волостей галицьких Ростиславичів: Перемишльської, Теробовльської й Звенигородської, а також завдяки освоєнню нових земель на заході та півдні.

Заповівши перед смертю 1124 року стольний град Перемишль старшому синові Ростиславу, Володар виділив осібний стіл молодшому – Володимиркові (Володимиру) в Звенигороді, утворивши таким чином удільне Звенигородське князівство. Уперше Звенигород виступає в літописі під 1086 р. Порушник спокою Руської землі Ярополк Ізяславич, який не бажав задовольнитися закутним Володимиром Волинським, «пересѣдев мало дний, иде Звенигороду (на Ростиславичів. – М. К.). И не дошедшу ему града, и прободень бысть от проклятаго Нерядця»¹¹, вже згаданого нами.

Соціально-політична історія Звенигорода кінця XI – першого сорокаліття XII ст., зовсім не відбита в давньоруських джерелах. Короткі згадки про нього знаходимо в «Історії» Яна Длугоша, де він згадується

як невеличке провінційне місто¹². За відомостями археологів, дитинець Звенигорода зведений десь у другій половині XI ст., і тоді ж виник його посад. На 40-і роки XII ст. Звенигород помалу розрісся і обзавівся окольным градом.

Рішенням Володаря Ростиславича 1124 року в складі великого Перемишльського князівства виникло невелике удільне – Звенигородське. Водночас у Перемишльському князівстві існували й інші уділи: Теревольський і Галицький. Таким чином, на теренах майбутнього Галицького князівства одночасно діяло кілька осередків соціально-економічної концентрації, що не сприяло його централізації в процесі утворення.

Енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко (таким змальовує його київський літописець) не задовольнився скромним звенигородським столом. Він спробував відібрати у Ростислава Перемишль, але зазнав невдачі. За повідомленням Длугоша, це сталося 1127 року, за Татишевим – 1126 року. Остання дата видається нам більш вірогідною, бо російський історик слушно зауважив, що брати боялися гніву київського князя Володимира Мономаха і остерігалися розпочинати війну за його життя. Смерть цього «самовластьця землі Руской» 19 травня 1125 р. надала, здавалося б, сприятливу можливість Володимиркові виступити проти брата.

Длугош і Татишев однак не у тому, що тоді Ростислава підтримали син і наступник Мономаха на київському столі Мстислав і сини Василька Григорій (Ростислав) та Іван (Ігор). Володимирко ж звернувся за допомогою до угрів. Це дає певні підстави вважати його призвідцем сварки, бо на Русі справу Ростислава визнали справедливою. Так само польський і російський історики (часи життя і творчості яких розділені трьома століттями) мало не в тотожних виразах переповідають про марні спроби Мстислава помирити братів, про втечу Володимирка з родиною до Угорщини і про невдалу облогу військом Ростислава Звенигорода¹³.

У ті роки Григорій та Іван Васильковичі мирно княжили в батьківському домені – Теревольській волості. Мабуть, Григорій був старшим, бо сидів на батьківському столі в Тереволі, Ігореві ж дістався, можна думати, новий стіл у Галичі. Спочатку Галич був скромним у соціально-економічному плані осередком, швидше від усього – княжим замком, майже позбавленим посада, – не випадково до початку 40-х років XII ст. про нього не згадують літописи, найперше Київський, що взагалі приділяє чималу увагу західноруському регіонові.

Тим часом Галич знаходився у центральній частині Галицької землі, що перебувала в процесі формування, він стояв на великій судноплавній

річці, торговельному гостинці, що зв'язував Київську державу із Заходом¹⁴. Місто розвивалось особливо стрімкими темпами і досить швидко відтіснило на другий план загублений у горах Перемишль, що знаходився далеко від ядра нової землі (яка складалась), так і не перетворившись на значне середньовічне місто.

Отже, війна 1126 р. між Ростиславом і Володимирком Володаревичами за Перемишль завершилася безрезультатно, як можна зрозуміти з бідних свідощів джерел. Далі літописи аж до 1140 р. нічого не знають про події в Перемишльському князівстві, Теревольській і Звенигородській волостях. Здається, Ростислав продовжував княжити в Перемишлі аж до смерті, встановити дату якої не уявляється можливим. Запропонований М. Г. Бережковим рік його кончини 1128-й¹⁵ можна прийняти хіба що умовно.

По смерті Ростислава Володимирко перебрався до Перемишля, ймовірно, це сталося наприкінці 1120-х років. Так почав мандри його княжий двір. Про вокняжіння Володимирка у Перемишлі пост фактум свідчить звістка Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його небожа Івана Ростиславича¹⁶. За суворими законами середньовічної ієрархії стіл, що звільнився по смерті того чи іншого князя, заміщувався його наступним за віком братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин на Русі із середини XII ст. Однак синові померлого все ж таки належала якась частка з його спадщини. Цією часткою і був Звенигород із волостю.

У проміжку часу між 1126 і 1140 рр. помер старший син Василька Ростиславича Григорій. Коли 1140 року великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, він «Івана Василковича и Володаревича из Галичя Володимерка на Вячеслава и на Изяслава на Мьстиславича посла»¹⁷. Однак не варто буквально вірити цьому повідомленню, адже в Галичі тоді княжив Іван Василькович, що впливає із запису того самого Київського ізвода наступного, 1141 року: «Сего же лѣта преставися у Галичи Василковичъ Иванъ, и прия волость его Володимерко Володаревичъ. Съде во обою волостью княжа в Галичи»¹⁸.

Відтоді Володимирко Володаревич заволодів і Теревольською, і Галицькою волостями, в його руках опинилася майже вся територія Галицької землі, що перебувала в процесі складання, – від Карпатських гір на заході до р. Стира на сході, від верхів'їв р. Сяну на півночі до середньої течії Дністра на півдні. Одиноким острівцем у морі володінь Володимирка залишалось удільне князівство його небожа Івана Ростиславича. Конфлікт між могутнім сюзереном і слабким та непокірним васалом (яким змальовує його літописець) був неминучим.

Таким чином, понад десять років Володимирко Володаревич правив у трьох різних містах: закутному Звенигороді, древньому Перемишлі, що втратив своє колишнє значення, і тільки-но народженому Галичі. То були часи складання його княжих дворів. Логічно припустити, що перший з них, організований Володимиром ще у Звенигороді, будучи структурою, нерозривно зв'язаною з князем і залежною в усьому від нього, надалі переїздив разом із ним до Перемишля, а потім і до Галича. Ці мандрівки двору Володимирка об'єктивно начебто сприяли прискоренню формування Галицького князівства. Однак водночас вони завадили згуртуванню його території навколо якогось одного столярного града.

Київський літопис, єдиний, що містить достовірну розповідь про Володимирка, дає підстави вважати, що двір супроводжував князя навіть під час втечі з міста. Та ці слова відносяться лише до тієї частини двору, що була йому віддана. Існувала ще й інша частина придворних, яка не бажала служити підступному, жорстокому і зрадливому государеві, яким його змальовує джерело.

На таку думку наводить і літописна оповідь про події, що настали через чотири роки після утвердження Володимирка Володаревича в Галичі. 1145 року, згідно зі словами київського літописця, князь поїхав в околиці Галича на полювання. «В то же время послашася галичане по Ивана Ростиславича въ Звенигородъ, и въведоша к собѣ в Галичъ»¹⁹. Іван увійшов до міста, однак швидко по тому був обложений Володимирком, котрий спішно повернувся з «ловов». Воєнні дії набули запеклого характеру. Іванові Ростиславичу довелося із боєм вибиратися з оточеного міста, після чого він подався на південь, перетворившись на князя-ізгоя. Удершись до міста, Володимирко «многы люди исѣче, а инья показни казньою злою»,²⁰ що явно не дало йому симпатії серед городян. Термін «люди» в літописах звичайно означав широкі кола міщан. Зовсім не виключаючи масової народної участі в тих подіях, пропонуємо інше тлумачення того, що сталося в Галичі 1145 року.

Запрошення Івана на галицький стіл виглядає заздалегідь запланованою акцією. Не варто забувати, що саме у 40-х роках XII ст. в свідомості панівного класу започатковується порядок «отчинного» заміщення столів: вже не наступним за віком братом померлого, а його сином. Саме цей принцип роком пізніше почав проводити в життя енергійний онук Мономаха Ізяслав, який захопив київський престол свого батька Мстислава і обійшов при тому його братів В'ячеслава і Юрія Володимировичів. Тому в очах, принаймні, частини правлячих

верств Іван міг виглядати законним князем Галича – не менш законним, ніж Володимирко Володаревич.

У підготовці виступу проти свого князя можна побачити й боярські дії. Адже то була типова і вічна для Галича і Галицького князівства ситуація. Бояри дружно виступали і проти Володимиркового сина Ярослава, і проти його онука Володимира, а у XII ст. запекло боролися проти Романа Мстиславича, його дітей та онуків. Однак звідкіля ж могли взятися багаті й політично сильні бояри в новому місті, що зробилося стольним градом князівства ледве чотири роки тому!?

Якщо порівняти Галич кінця 30-х – початку 40-х років XII ст. із Перемишлем того часу, то не може не кинутися у вічі величезна різниця між ними у суспільно–економічному розвитку. Народившись незадовго перед тим, як Володимирко переніс туди свою столицю, Галич до середини XII ст. залишався невеличким містом. Навіть кам'яні церкви (а це був чи не головний індикатор становлення стольного града) з'явилися в Галичі лише після перетворення його на столицю Володимирка.

Згідно з матеріалами розкопок середини XX ст. Перемишль виник як осередок влади двома століттями раніше від Галича і швидко обзавівся належними його статусу укріпленнями. Тоді були насипані могутні вали, що оточували дитинець. Ймовірно, між 1018 і 1030 рр. було збудовано кам'яну одноабсидну церкву-ротонду. Місто тоді почало швидко розвиватися, і на початок XIII ст. міська забудова досягла площі в 30 га. На Замковій горі знайдено рештки князівського палацу в дитинці, внизу розташувалося Передгороддя²¹. У дитинці височіла зведена Володарем Ростиславичем «з квадратного каменю» кафедральна церква св. Іоанна, в якій його і було поховано. Навколо палацу розташований княжий двір, необхідний у столиці государя XII ст.²².

На користь думки, за якою княжий двір у Перемишлі був сформованою і розвинутою структурою влади, може свідчити літопис часів князювання Володимирка Володаревича в Галичі. Під час тяжкої й виснажливої війни проти київського князя Ізяслава Мстиславича 1151 року він був змушений тікати до Перемишля. Союзні Ізяславу угри тоді захопили «дворь княжь внѣ города на лузѣ надъ рѣкою надъ Саномъ, и ту бѣ товаръ в немь много»²³. Це зауваження свідчить про те, що то був справжній княжий двір, де були зібрані й зберігалися різні «товари» – продовольство, зброя, одяг тощо. Водночас продовжував, певно, існувати й двір Володимирка в самому Перемишлі.

Саме в часи князювання тут Володимирка (до 1141 р.) і склався його двір. Історики звернули увагу на те, що в пізньому середньовіччі навколо міста існували особні «конюші села»²⁴. Адже наявність посадових осіб-

конюших, так само, як й інших чинів двору, може свідчити про існування і вкорінення самого того двору. Припускаємо, що «галичане», які виступили проти свого князя 1145 року, були привезеними Володимирком із Перемишля – на власну голову! – боярами, іншими посадовими особами і, мабуть, міністеріалами його двору.

Зримий, хай і скупий, образ Володимирка і його палацу проглядається у звіті посла київського князя Ізяслава Мстиславича, складеного ним після повернення з Галича наприкінці 1152 р. Цей докладний звіт вписаний до Київського ізвода і належить до найбільш яскравих його сторінок. Посол Петро Бориславич від імені свого пана вимагає від галицького князя повернути київські городи на пограниччі, захоплені Володимирком за допомогою Юрія Долгорукого. Галицький володар у грубій формі відмовив послу і поглузував над ним. Літопис відкриває деякі подробиці посольського етикету XII ст., деталі прийому посла князем. З літописної оповіді можна зробити висновок, що палац галицького государя був принаймні двоповерховим, другий (чи горішній) поверх був оточений балконом, а перехід на другому поверсі вів із палацу до каплиці (чи церкви)²⁵.

Виразніше проглядаються мандри двору Романовичів у Галицько-Волинському ізводі, присвяченому діянням цього князівського роду. З початку створення Галицько-Волинського князівства 1199 року воно за роки свого недовгого існування до літа 1205 р. так і не змогло стати єдиним і консолідованим державним організмом. Надто різними виявилися дві його головні складові частини: Галицьке князівство Ростиславичів і Волинське – Мстиславичів. Сам государ після утвердження у Галичі не дійшов згоди з місцевим боярством (яке само закликала його на стіл 1188 року, коли не вжилося із сином Ярослава Володимиром), що рішуче чинило опір його централізаторським заходам і обмеженню його сваволі. Багато бояр поплатилося головою, про що повідомляє польський сучасник Кадлубек²⁶, якійсь частині пощастило втекти в Угорщину і на Дунайське Пониззя, про що дізнаємось із лаконічної згадки в Галицько-Волинському ізводі. Літописець запевняє, що причиною вигнання очільника боярської опозиції Романові у Галичі Володислава Кормильчича було намагання замінити його на престолі одним із синів чернігівського (раніше новгород-сіверського) князя Ігоря Святославича²⁷.

Протиріччя й ворожнеча між князем і галицьким боярством виявилися настільки сильними і явними, що літописець одразу ж після панегірика загиблому Роману записав: «Велику мятежю въставшю в земли Русской, оставившима же ся двѣма сынома его, единѣ 4 лѣта,

а другый двѣ лѣтъ»²⁸. У цьому короткому й емоційному реченні чітко відбито ситуацію в Галицько-Волинському князівстві, що склалася по смерті государя. Роман залишив двох малолітніх синів, ще нездатних керувати князівством. І це відкрило шлях заколоту бояр в його державі, бо не стало сильної руки.

Як згадувалося, велике князівство Романовичів заснувалося на фундаменті двох земель-князівств: Волинського і Галицького. У роки боярської фронди і роздробленості Галицько-Волинської Русі Данило і Василько багато разів посідали і втрачали столи Володимира і Галича. Ці стольні міста залишилися ними і в часи існування об'єднаного Галицько-Волинського князівства (1245–1264 рр.). Здебільшого формальний його поділ на Галицьку і Волинську частини не призвів до розділення князівства, адже брати жили й правили в повній згоді й гармонії дій і помислів. І все ж таки своєрідна «двоглавність» (а часами і «многоглавність») Галицько-Волинського князівства зберігалась і за життя братів Романовичів і навіть після їхньої кончини. Однак у 60–90-х роках XIII ст. це стало вже наслідком нового роздроблення раніше єдиного князівства на уділи в Галицькій і Волинській землях. На цей раз – роздроблення остаточного.

І в недовгі роки єдності Галицько-Волинського князівства (1199–1205, 1245–1264 рр.) у літописі чітко окреслюються два його стольні гради: Володимир і Галич. Навіть за часів найвищої могутності Романовичів, що спостерігалася після 1245 р. (коли була остаточно здолана боярська опозиція і усунутий претендент на галицький стіл Ростислав Михайлович), не доводиться говорити про їхній спільний стольний град. Напроти, невдовзі після «Батьєва погрома» Данило Романович перебирається до нового, незадовго перед тим заснованого міста-фортеці Холма на північно-західному рубежі Волинської землі. І залишиться там до останніх днів життя. Тому не можна думати про єдиний стольний град, «столицю» Галицько-Волинського великого князівства для всього XIII ст.

Саме поняття столиці для давньоруського часу, безумовно, є умовним і відносним, подібно до того, як відносними і незавершеними виявилися процеси утворення державності на Русі. О. В. Назаренко в короткій статті з епатажною назвою «Чи була столиця в Давній Русі?» доводить, що Київ (а лише він міг би претендувати на цей статус) ніяк не може нею вважатись. На його думку, на Русі довгий час не існувало розвинутого сеньйорату. Київ, пише він, не був єдиним стольним градом, і лише в другій половині XI ст. «сеньйорат наклався вже на досить розвинутий столичний ідейний комплекс, що встиг сформуватися за Володимира і

Ярослава», а це, своєю чергою, сприяло оформленню ідеї старійшинства Києва та її практичної реалізації, в тому числі, «у складних умовах 1160-х років»²⁹.

Вважаємо, однак, що з самого початку свого існування Київ сприймався не лише східними слов'янами, а й європейською суспільною думкою як безумовна і єдина столиця Давньоруської держави. І напевно чи сеньйорат відіграв тут значну роль, якщо він уже, згідно з твердженням Назаренка, утвердився на Русі в другій половині XI ст. (гадаємо, років на сорок раніше, але це вже деталі). Київ визнавався в давньоруському суспільстві осердям державності, культурного, ідеологічного і політичного життя народу. Пригадаймо знамениті слова Олега невдовзі по вокняжінні в Києві: «Се буди мати градомъ русьскимъ». Як писав у коментарі до цього місця Д. С. Лихачов, «слова Олега мають цілком певний смисл: Олег оголошує Київ столицею Русі... Саме з цим оголошенням Києва столицею Руської держави і пов'язана наступна фраза: «И бѣша у него варязи и словѣни и прочи (в Новгородському першому літописі – «и оттоле», тобто з моменту оголошення Києва столицею Русі) прозвашася Русью»³⁰.

Найкраще відповідає на поставлене у назві статті Назаренка питання Никонівський літопис під 1155 р. (до настання складних умов 1160-х років). Спочатку в статті того року сказано, що кияни молять Ізяслава Давидовича прийти до них на стіл, тому що половці, бачачи «нестроение их», «славу и честь, и всей землѣ Русской главу Киевъ возмутъ». А коли Ізяславу довелося під тиском Долгорукого залишити київський стіл, то він цього спочатку протривівся цьому, і літописець пояснив його поведінку тим, що князь «зане возлюбилъ зѣло великое княжение Киевское», вигукнувши при цьому: «И кто убо не возлюбилъ Киевскаго княжения, понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всемъ землямъ Русскимъ Киев, и отъ всѣхъ далнихъ многихъ царствъ стицахуся всякие челоуѣци и купци, и всякихъ благихъ отъ всѣхъ странъ бываше въ немъ!?»³¹.

У цих прекрасних словах обґрунтована чільна роль Києва в державі, і пояснена вона насамперед ідейними і моральними міркуваннями: адже в ньому честь, слава, велич Русі, він глава всім руським землям, за ним традиція і суспільна пам'ять, а тому зрівнятися з ним ніщо не може. Не можна обійти мовчанкою й биліни, в яких Київ завжди і безумовно виступає столицею Русі. Певна річ, биліни – не літописи, однак відбивають народну думку, в тому числі й думку панівної верхівки. При всьому тому ані літописці, ані співці билін уяви не мали про той сеньйорат...

Подібного до Києва міста-столиці не було і не могло бути в Галицько-Волинському князівстві. Ані давній занепалий Перемишль, ані новий, але вже роздертий боярськими чварами, Галич не були в змозі претендувати на виключно чільну роль у цьому державному утворенні. І якщо Давньоруська держава завжди мала свою столицю, то Галицько-Волинське князівство не мало її ніколи!

Після загибелі Романа Мстиславича в Польщі у червні 1205 р. його заступила на столі як регент при малолітніх синах Данилові й Васильку дружина, княгиня Анна. Її права на владу були підтвержені угорським королем Андрієм (Андрашем) і малопольським (краківським) князем Лешеком. Анна спиралась на частину вірного Романові волинського боярства, яке в складі його двору перебралось із Володимира до Галича. Однак галицькі бояри, що влилися до того двору, одразу ж зайняли ворожу позицію щодо княгині та її синів, яких літописець називає Романовичами. Галицькі боярські олігархи, що становили якусь частину двору Романа, а потім його синів, завжди прагнули скинути їх з престолу князівства³². Отже княжий двір у тяжкі для родини Романа Мстиславича часи виявився роз'єднаним і переважно цій родині ворожим.

Удова Романа Мстиславича Анна була змушена перебраться із ворожого їй та дітям Галича до «отчини» чоловіка Володимира Волинського: «Княгини же Романова вземши дѣти своя бежа въ Володимерь»³³. Її вчинок був вимушеним: у Галичі й Звенигороді вже сиділи запрошені боярами чернігівські Ігоревичі Володимир і Роман. Так розпочалися блукання спадкоємців Романа Мстиславича і його двору. Та й у стольному граді чоловіка Анна почувалася тривожно і непевно й згодом зважилася втікати до Польщі, до рідні Романа. З повідомлення галицького літописця відомо, що її супроводжував ближній боярин чоловіка Мирослав³⁴. З того часу розпочалася сумна одіссея мандрів малих Романовичів та їхньої матері чужими світами. У цих мандрах складався їхній двір.

Довгий час із другої половини 1205 р. основу двору Романовичів становитимуть волинські бояри, посадові особи і міністеріали Романа Мстиславича. Вони йшли за своїми маленькими панами всюди, куди тих кидала доля в образі боярської фронди. 1211 року угорський король, при чиему дворі жив тоді Данило, вирішив посприяти його поверненню на галицький стіл. Василько з матір'ю перебував тоді на Волині, навколо них згуртувався волинський двір Романа Мстиславича. Коли Данило наближався до Галича, він одержав допомогу від брата: «Василку же княжащю в Белзѣ: прийдоша же отъ него Великий Вячеславъ Тольстый,

и Мирославъ, Демьянь и Воротиславъ, и инии бояре мнози, вои отъ Белза»³⁵.

Отже, двір Романовичів довгий час залишався мандрівним, переходячи слідом за князями з Галича до Володимира, далі в інші великі й малі міста Волинської землі. Перше рішуче переміщення двору Романовичів (Данило і Василько завжди діяли разом, навіть коли формально в кожного був свій стіл) відбулося 1209 року, коли Василько з матір'ю повернулись із Кракова, де їх прихистив князь Лешек. Тоді верхівка багатого волинського міста Берестя звернулася до Лешека з проханням прислати до них княжити п'ятирічного Василька (Данило тоді перебував в Угорщині. – *М. К.*). Лешек задовольнив прохання. «Они же [берестяни] с великою радостію стрѣтоша и, яко великого Романа жива видящеи»³⁶.

Та стольний Володимир, «отчина» Романовичів, був тоді загарбаний їхнім братом у перших Олександром Всеволодичем. Княгиня Анна звернулася до Лешека із скаргою на Олександра, претендуючи на м. Володимир, і тоді краківський князь тимчасово віддав Василькові м. Белз, центр невеликого удільного князівства на Волині. Однак невдовзі при потуранні Лешека Олександр вигнав Анну з Васильком із Белза і дав їм натомість спочатку місто Камінь із волостю, а потім два зовсім маленьких містечка на півдні Волинської землі: «Данило и Василко, Лестковою помощію, приаства Тихомль и Перемиль отъ Александра, и княжаста съ матерью своею в немъ, а на Володимеръ зряща: «Се ли ово ли, Вьлодимеръ будетъ наю»³⁷. Їхнім сподіванням судилося збутись.

У ті роки, коли Данило і Василько почнуть повертати собі «отчину» Романа, утвердившись спочатку у Володимирі Волинському, а потім і в Галичі, двір буде повсюдно супроводжувати їх. А коли їхній брат у перших Олександр Всеволодич вижене малого Василька разом із матір'ю з Белза, то «бояре вси не изневѣришася, но идоша вси съ княземъ Василкомъ в Каменецъ»³⁸. Ті бояри і були волинським двором Романовичів. Та навряд чи можна припускати, що їхній тодішній двір являв собою стійку і постійну правлячу структуру. В умовах майже безупинних воєнних дій цього було важко досягти.

Становище змінилося з того часу, коли краківський князь посприяв поверненню Данила і Василька до стольного града Волині: «Лестко же посади Романовича в Володимери»³⁹. Це сталося 1214 року або 1215 року⁴⁰. Коротка згадка в літописі про цю подію залишає враження, що повістяр не сприйняв її як остаточне утвердження братів на Волині. І все ж таки з того часу вони вже не випускали Володимира Волинського із

рук. Двір Романовичів тоді мав, як і раніше, складатися в основному з волинських бояр, посадовців і міністеріалів.

Коли 1219 року в Галичі вокняжився Мстислав Мстиславич Удатний, Данило вирішив вступити з ним у династичний союз, одружившись з його донькою Анною. Старший Романович розраховував на поміч тестя у справі відвоювання північно-західної Волині в Польщі, та Мстислав відмовився допомогти зятеві пославшись на попередню союзню угоду з краківським князем⁴¹. Після цього стосунки Данила з Мстиславом розладнались і залишалися недоброзичливими аж до смерті останнього 1228 року, а далі Романовичі почали змагання за повернення собі галицької «отчини». Протягом 1228 – 1238 рр. Данило то сідав на хиткий галицький стіл, то бояри змушували його залишати Галич. Двір Данила постійно переміщувався разом із своїм государем.

І все ж таки справа поступово йшла до остаточного утвердження Данила в Галичі. Навесні 1230 р. «галичане», тобто бюргерство, міські верхи, прислали до Данила людину із закликом: «Судиславъ шель есть в Понизье, а королевичъ в Галичи осталь, а пойди борже!»⁴². Літописна цитата лаконічно і точно характеризує соціальне й політичне становище в Галичі: «царював» посаджений проугорською партією бояр угорський же королевич Андрій, та фактично всіма справами керував глава тієї партії Судислав. Данило послав воїнів проти Судислава і завдав йому поразки, а сам на чолі кінного загону свого двору («въ малѣ дружинѣ») кинувся до Галича. Після недовгої облоги галицькі бояри, наче нічого й не сталося, перекинулися на бік переможця і влилися до складу його двору: «И придет же Демьянъ (тисяцький Данила Романовича. – М. К.) съ всѣми бояры галицкими», котрі принижено молили государя про прощення⁴³.

Та мине ще вісім нескінченно довгих для Романовичів років, перш ніж вони утвердяться в Галичі. Не останню роль у цьому відіграє та обставина, що їхній двір не був єдиним і в соціальному плані, й у досягненні мети. Виключною, порівняно з дворами інших руських князів того часу, особливістю мандрівного двору Данила Романовича (а таким він залишиться аж до 1245 р., коли князь нарешті розправиться з боярами і утвердиться на галицькому престолі) був його суперечливий і строкатий склад, бо в ньому одночасно перебували і галицькі, і волинські бояри. Як правило, галицькі керувалися виключно власними інтересами і тому, не вагаючись, зраджували государя, як тільки траплялася нагода. Вони то залишали двір, то прагнули повернутися до нього. На сторінках літопису зустрічаємо цьому чимало прикладів. Наведена вище історія вступу Данила до Галича 1230 року – яскраве підтвердження цього.

Двір Романовичів і члени цього двору згадуються на сторінках Галицько-Волинського літопису майже виключно в бойових епізодах. Це відбиває реалії політичного життя того часу. Двірські, тисяцькі та воеводи були головними посадовцями княжого двору. Звичайно Романовичі доручали їм чималі контингенти війська, вони брали участь в сутичках проти боярських загонів і у війнах проти сусідів. Навколо ж князів, насамперед Данила, стояв сам двір, що, за джерелами, мав військову силу і міг вирішувати на користь государя локальні конфлікти. «Малой дружиной» – як зрозуміло з літописних контекстів, так називали військовий загін княжого двору – командували також люди двору. В окремих випадках цю «малую дружину» очолював сам князь Данило Романович. Так, 1230 року він раптово напав на ватажка боярської опозиції Судислава. Щоб досягти ефекту швидкості й несподіваності, Данило використав своїх дворян. Як повідомляє літописець, він «иде въ малѣ дружинѣ къ Галичю». Захоплений зненацька боярин не став чинити опір невеликому, мабуть, князівському загонові й утік⁴⁴.

Люди двору – дворяни (!) – виступають у нашому джерелі в описі яскравого епізоду гострого протистояння Данила з галицькими боярами 1231 року. Тоді старший Романович посідав галицький стіл: «Самому же Данилу съзвавшю вѣче, оставшюся въ 18 отрок вѣрныхъ, и с Демяномъ тысяцким своимъ...». Государ закликав городян Галича підтримати його проти ворогів, і вони запевнили у відданості. Соцький Микула проголосив крилаті слова: «Господине! Не погнетши пчель, меду не ясти!»⁴⁵. Так образно молодший службовець його двору порадив князеві безжально й рішуче розправитися з боярами. У цьому епізоді виступає якась частина «малой дружини», яку в той час очолював, імовірно, двірський. Пораду ж князеві дає сотник цієї дружини.

Лише 1238 року Романовичі заволодівають Галичем і Галицьким князівством, мабуть, сподіваючися на те, що їхня влада виявиться тривалою й, може, довічною. Тоді в Галичі сиділа боярська маріонетка – в усьому покірний олігархам чернігівський княжич Ростислав Михайлович. Данило утримував стратегічну ініціативу й тіснив Ростислава і бояр. Ростислав зважився піти з Галича і попрямувати до Литви, ймовірно, просити допомоги проти Романовичів. Дізнавшись про це, Данило спішно вийшов із Холма (недавно зведеної ним фортеці на північному заході Волині) й підійшов до Галича. Літописець емоційно й схвильовано-урочисто описує зустріч, що її влаштували Романовичу городяни. У відповідь на його звернення до них «они же въскликнувшє рѣша яко: «Се есть дрѣжатель нашъ, Богом даньный» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ»⁴⁶, після чого Данило зійшов на престол.

Лише з часу заволодіння (та й то, як згодом з'ясувалося, не остаточного) 1238 року галицьким столом можна твердити про підтримку княжим двором його дій у галузі внутрішньої та зовнішньої політики. Близьке оточення Данила, осердя його двору, як мовилося, з самого початку його політичної діяльності становили волинські бояри. Це боярство сприяло подоланню Романовичами боярської опозиції, допомагало захистові країни від польських, угорських і литовських правителів, реорганізації війська, будівництву укріплених міст і замків, відновленню занепаłego через боярську сваволю господарства. З відновленням Данилом Галицько-Волинського великого князівства 1245 року⁴⁷ від його двору вимагалися нові ініціативи й зусилля. Галицько-Волинський ізвод свідчить, що двір загалом виконував покладені на нього завдання.

Однак і тоді, в роки найвищої могутності Данила Романовича (1245–1264) не доводиться говорити про єдиний консолідуючий осередок влади в його державі. Навала монголів змусила його шукати для свого двору більш надійне місце, аніж спалений ворогом і сяк-так відновлений Галич. Князь перебрався разом із своїм двором до неприступного Холма, розташованого на північному заході Волині. Збудований у 1236–1238 рр. за останнім словом європейської оборонної архітектури, з могутніми кам'яними стінами і високою баштою-донжоном⁴⁸ Холм не покоровся Батиеві навесні 1241 р. і гордовито відкинув вимогу Бурундая зруйнувати свої укріплення 1258 року⁴⁹. Із Холма Данило відбивав напади литовців та ятвягів, сам неодноразово вторгався в їхні землі.

Невдовзі після кончини Данила Романовича у Холмі 1264 року відтворене його тяжкими зусиллями Галицько-Волинське князівство розпалося на частини. Формально великим князем вважався його брат Василько. Однак насправді глави держави не стало. Як і самого великого князівства. Василько фактично володів лише невеликою часткою Волині зі стольним Володимиром. З-під його руки вийшли міста і волості Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню успадкував Шварно Данилович. Найбагатшим серед Романовичів виявився старший Данилович – Лев, що володів Галицькою і Перемишльською землями. Це було встановлено за літописними звітками М. С. Грушевським і В. Т. Пашутом. Утім, І. П. Крип'якевич дещо інакше уявляв собі розподіл земель Галицько-Волинської Русі поміж Романовичами після кончини Данила: Василько Романович мав Володимир і Берестя, серед синів Данила Лев одержав Галич, Перемишль і Белз (?), Мстислав – Луцьк, Шварно – Холм із Дорогичином⁵⁰. Усе ж таки Галицько-Волинський літопис дає більше підстав підтримати думку Грушевського і Пашута.

Розбіжність думок учених з цього питання свідчить, окрім усього іншого, й про певну обмеженість можливостей нашого літопису. І все ж таки Галицько-Волинський ізвод, так само, як і його попередник – Київський, дозволяє, хай і в найзагальніших рисах, скласти образ мандрівного княжого двору в Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст.

-
- ¹ Усков Н. Ф. Кочующие короли // Двор монарха в средневековой Европе. – Вып. 1. – М., 2001. – С. 33.
  - ² Повесть временных лет. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С. 88.
  - ³ Там же. – С. 110.
  - ⁴ Żaki F. Przemyśl // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław etc., 1970. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 387–388.
  - ⁵ Повесть временных лет. – С. 38.
  - ⁶ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 132.
  - ⁷ Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 442.
  - ⁸ Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – Июль. – С. 121–149.
  - ⁹ Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 70–71.
  - ¹⁰ Повесть временных лет. – С. 116–117.
  - ¹¹ Там же. – С. 88.
  - ¹² Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1969. – KKs. 3/4. – S. 370–371.
  - ¹³ Długosz J. Op. cit. – S. 165; Тагицев В. Н. История Российская. – Т. 2. – М.; Л., 1963. – С. 138.
  - ¹⁴ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К., 1980. – С. 145.
  - ¹⁵ Бережков Н. Г. Хронология руського летописания. – М., 1963. – С. 60.
  - ¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С. 226.
  - ¹⁷ Там же. – С. 218.
  - ¹⁸ Там же. – С. 221.
  - ¹⁹ Там же. – С. 226.
  - ²⁰ Там же. – С. 226.
  - ²¹ Żaki F. Przemyśl. – S. 387–388.
  - ²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – Львів, 1905. – С. 462.
  - ²³ Летопись по Ипатскому списку. – С. 310.
  - ²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 462.
  - ²⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С. 318–319.

- ²⁶ Monumenta Poloniae Historica. – Т. II. – Lwów, 1872. – P. 437–441.
- ²⁷ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 77.
- ²⁸ Галицько-Волинський літопис. – С. 77.
- ²⁹ Назаренко А. В. Была ли столица в Древней Руси? // Столичные и периферийные города России в средние века и раннее новое время: Тезисы докладов. – М., 1996. – С. 69–72.
- ³⁰ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 409.
- ³¹ Полное собрание российских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С. 201, 202.
- ³² Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 162–163.
- ³³ Галицько-Волинський літопис. – С. 77.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С. 80.
- ³⁶ Там само. – С. 78.
- ³⁷ Там само. – С. 82.
- ³⁸ Там само. – С. 81.
- ³⁹ Там само. – С. 82.
- ⁴⁰ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Т. 41. – Львів, 1901. – С. 13.
- ⁴¹ Галицько-Волинський літопис. – С. 82.
- ⁴² Там само. – С. 92.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 94.
- ⁴⁶ Там само. – С. 99.
- ⁴⁷ Там само. – С. 106–108.
- ⁴⁸ Раппопорт П. А. Холм // Советская археология. – 1964. – Т. 20. – С. 313–318.
- ⁴⁹ Галицько-Волинський літопис. – С. 103, 124.
- ⁵⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 105.